

Давронбек ҚОДИРОВ
Бухоро давлат университети
таянч докторанти (PhD)
dagotys@mail.ru

ҒАЗЗОЛИЙ ВА ИСМОИЛИЙЛАР: АҚЛ-ИДРОК ВА ОЛАМНИ РАЦИОНАЛ БИЛИШ

ҒАЗЗАЛИ И ИСМАИЛИТЫ: РАЗУМ И РАЦИОНАЛЬНОЕ ПОЗНАНИЕ МИРА

GHAZZALI AND ISMAILITIS: MIND AND RATIONAL KNOWLEDGE OF THE WORLD

Аннотация: Мақолада Абу Ҳомид Ғаззолийнинг фалсафий қарашлари ва исмоилий-ботинийлар таълимотидаги оламни рационал билиш ҳамда ақл-идрок тўғрисидаги қарашлари фалсафий таҳлил қилинган. Хусусан, Ғарб тадқиқотчиларининг фикрлари, исмоилий файласуф олимларнинг олам ҳақидаги тушунчалари ва Ғаззолийнинг тасаввуфий билиш тўғрисидаги қарашлари очиб берилади, шунингдек, рационал билишда ақл-идрокнинг ўрни ва ҳозирги кунда бунинг аҳамияти ёритилади.

Калим сўзлар: ақл, рационализм, иррационализм, олам, рух, исмоилийлик, эманация, қалб, тасаввуф.

Аннотация: В статье анализируется философские взгляды Абу Хамида аль-Газзали и рациональное познание мира, а также взгляды о разуме в учениях исмаилитов-батынитов. В частности, раскрываются взгляды западных ученых, понимание о мире исмаилитскими философами и взгляды Газзали о суфийском знании, а также роль разума в рациональном познании и его важность в настоящее время.

Ключевые слова: разум, рационализм, иррационализм, мир, душа, исмаилизм, эманация, сердце, суфизм.

Resume: The article analyzes the philosophical views of Abu Hamid al-Ghazzali and rational knowledge of the world, as well as views on reason in the teachings of the Ismaili-Batynites. In particular, the views of Western scientists, the understanding of the world by Ismaili philosophers and the views of Ghazzali about Sufi knowledge, as well as the role of reason in rational knowledge and its importance at the present time are revealed.

Keywords: reason, rationalism, irrationalism, peace, soul, Ismailism, emanation, heart, Sufism.

КИРИШ

Ислом дини кенг тарқалиб, катта ҳудудларда ёйилгандан сўнг, маҳаллий аҳоли диний ва фалсафий қарашларидаги баъзи бир унсурларни ҳам ўз ичига сингдира бошлади. Халқлар ва маданиятлар қоришуви фалсафий тафаккурнинг ривожига ва ғоявий-мафкуравий, диний-фалсафий ҳамда ахлоқий-маънавий мураккаб тенденцияларга, турли оқим ва мактабларнинг вужудга келиб, шаклланишига олиб келди.

X-XI асрда халифаликдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, Салжукий ҳукмдорларнинг ҳокимиятни ўз қўлида бирлаштириш учун ҳаракатлари оддий халқ ҳаётини янада қийин аҳволга солди. Шундай бир мураккаб даврда ахлоқий-ғоявий норозиликнинг шакли сифатида турли диний мактаблар вужудга келди. Булардан бири исмоилий-ботинийлар ҳаракати ва иккинчиси тасаввуф таълимоти эди. Тасаввуфга хос бўлган зоҳидлик кейинчалик бир тизимга солиниб, унинг Аллоҳга олиб боровчи хос йўли ҳақидаги таълимот сифатида фалсафий асослари ишлаб чиқилди.

АСОСИЙ ҚИСМ

Тасаввуф йўлидаги даъват барча дунё лаззатларидан воз кечиш, дунё неъматларидан тийилиш, яъни зуҳдга чақириқ билан бошланган. Сўфий дунёдан узилиб, Илоҳга боғланиши лозим бўлган. Аллоҳга муҳаббат, у билан қўшилиб кетиш, экстатик ҳолатда Худо билан бирлашиш сўфийликнинг ифодасига айланган. Тасаввуфнинг ушбу даъвати шаҳар аҳолиси ўртасида, хусусан, чакана савдогарлар, ҳунармандлар, баъзи бир уламолар ва фақиҳлар орасида ўз тарафдорларига эга бўлди [1:180]. Айнан ўша даврларда тасаввуф йўналиши оммавий тус олиб, кўпгина тариқатлар вужудга келди ва қишлоқларга кириб борди. Бу динга нисбатан экстатик-экзальтацияни тарғиб қиладиган, оддий мусулмонлар онгига мос келадиган амалий тасаввуф эди. Сўфийлик кейинчалик оддий одамга тушунарли ва яқин бўлган, аммо ислом ақидаларига зид урф-одат ва анъаналарни ҳамда турли бидъат

элементларини қабул қила бошлади. Ҳатто мунажжимлик, башорат ва сеҳргарлик каби нарсалар ҳам Қуръон таълимотига зид бўлса-да, унинг ичига кириб келди. Бундай тасаввуф ўзининг чуқур назарий мазмун-моҳиятидан айрилар эди. Шунинг учун сўфийлар нафақат ортодоксал ислом, балки Калом илмининг рационалист олимлари томонидан тан олинмасди. Сўфийлар ва исмоилийлар орасида ихтилофлар авж олганди.

Бироқ, XI асрдан вазият ўзгарди, энди тасаввуф ислом динининг бир қисмига айланиб, ҳатто ўзига хос касб тури ҳисобланарди. Дарвишлар ва баъзи тариқатлар давлат томонидан қўллаб-қувватланарди, улар учун хонақоҳлар қурилиб, ўзини таъминлаши учун вақф ерлари бериларди. Тасаввуфнинг элитар ҳаракатдан оммавий ҳаракатга айланишини Ж.С.Тримингем ўзининг “Исломда сўфийлик тариқатлари” асарида кенг ёритиб берган [2].

Тасаввуф таълимотининг нафақат диний, балки фалсафий асосларини ишлаб чиқишда катта ҳисса қўшган мутафаккир Абу Ҳомид Ғаззолий ҳисобланади. У онгнинг иррационал ҳолатига асосланиб, имон-этиқоднинг аҳамиятини очишга ҳаракат қилган. Фикҳ, калом, фалсафа илмларини пухта ўзлаштирган мутафаккир суннага асрлар давомида киритилган шубҳали унсурлар ва шарҳлар қўпайганига эътиборини қаратади. Бироқ, на Калом илмида, на исмоилийликда ва на фалсафада ўзини қийнаган саволларга жавоб тополмайди. Бу Ғаззолийда рационал тизимлаштирилган диндаги баъзи масалаларга нисбатан шубҳани уйғотади, чунки дин аҳкомларини билиш, қонунларга, ахлоқий меъёрларга амал қилиш зоҳиран намоён бўлиб, ботиний жиҳати эътибордан четда қолади деб таъкидлайди.

Илоҳий таълимотдан келиб чиқадиган инсонга хос ҳақиқий ахлоқ шахсий тажрибага муҳтождир. Инсон Худо билан мулоқот қилиш орқали шахсий кечинмаларига асосланиб ўзини ислоҳ қила олади дейди Ғаззолий. Шундай хос яқинликдагина инсон илоҳий неъматни англайди. Бунга эришиш учун зуҳд тажрибаси ва қалб илоҳий зикр қилмоғи лозим дейди мутафаккир. У ўзининг кайфияти ва қарашларига мос

келадиган илмни сўфийларнинг қарашларида топади. Аллоҳ ҳузурига эришишда соликка ваҳий туширилган пайғамбар намуна сифатида ёрдам беради. Аммо нубувватга имон келтириш “фақат уни англагандан сўнг бўлиши мумкин” дейди Ғаззолий [3:251]. Бунинг учун эса аҳли тасаввуф йўлига кириш лозим.

Аллоҳда фано бўлишни тарғиб қиладиган радикал сўфийлардан фарқли ўлароқ, Ғаззолий Худога йўқолиб кетишни инкор қилади ва Аллоҳга қурбат истагида бўлган инсон ўз “мен”ини йўқотмаслиги керак деб ҳисоблайди.

Индивидуал инсон Ғаззолийнинг илоҳий маърифат тўғрисидаги таълимотида марказий ўринни эгаллайди. Инсон ўз шахсий риёзати орқали динидаги нуқсонлардан фориғ бўлади ва унинг илк ҳақиқий мазмун-моҳиятини тиклайди.

Ғаззолий билимни Қуръонда таъкидланган “фарз амаллар илми” деб таърифлаган [4:91]. Бунда у қуйидаги ҳадисни келтиради: “Оқил киши Аллоҳга ва унинг пайғамбарларига имон келтирган ва Унга итоат кўрсатган кишидир”. Тафаккур юритадиган балоғатга етган инсон, мутафаккир фикрига кўра, “Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ ва Муҳаммад Аллоҳнинг элчисидир” калимасининг маъносини англаши лозим. У буни мушоҳада, таълим ва далиллар келтириш орқали кашф этиши зарур эмас. Бунга ишониш, қатъий имон келтиришнинг ўзи кифоя қилади, бу эса “фақат эшитиш ва тақлид қилиш орқали амалга ошиши мумкин” [4:89].

Буни тушуниш пайғамбар ва олимлар айтган нарсаларга ишониш, уларга таянишни англатади. Бундан ташқари имон келтирган киши диний урф-одатларни билиши ва уларни бажариши лозим, шу билан бирга таҳорат, ибодат қилиш ва рўза тутиш каби баъзи бир шариат қоидаларини билиши лозим. Бундан ташқари у зиммасидаги мажбуриятларни ва зиммасидаги талаблардан ортиқ нималарни қилиши мумкинлигини билиши керак. Шундай қилиб, Аллоҳнинг барча нарсани тасарруф ва идора этиши одамлар билан муносабатда илм ва уларнинг ўзига нисбатан амалларини баҳолаш сифатида ўртага чиқади.

Одамларнинг Худо билан муносабати ҳам шундай бўлиб, бу тўғри йўлни қабул этиш,

солиҳлик ва итоаткорлик йўлидир. Инсондан унинг мажбуриятлари доирасида талаб қилинган, ундан ортиқ бўлмаган нарсаларни тушуниш, Аллоҳни тан олиш ва Рабби билан муносабатдаги қоидаларга амал қилишдир.

Абу Ҳомид Ғаззолий аввалида мутакаллим сифатида фаолиятини бошлаб, кейинчалик уларнинг қарашларидан, яъни калом анъаналаридан бироз узоқлашди. Ғаззолий хусусан, “ал-Мунқиз мин аз-залол” асарида ҳам калом, ҳам фалсафа ғояларини танқид остига олади. Рус тадқиқотчиси Е.Фролова унинг қарашларида асосий ўринни ислом мистицизми, суфизм эгаллайди деб таъкидлайди [5:89].

Ғаззолий “ал-Мунқиз мин аз-залол” асарида ўзининг имонга эришишининг машаққатли йўли – ҳиссий маълумотлар, ақл-идрок ва шаклланган эътиқоднинг ишончилигига шак қилиш йўли тўғрисида ҳикоя қилади. У “Қачон ақл унинг ишончли эканлигига баҳо беришга ожиз бўлса” бирор нарса ишончли илмни бермайди, деб ҳисоблайди. Ҳақиқий илм бу “Аллоҳ қалбларга туширадиган нурдир” ва у қалбни емирадиган шубҳадан қутқариб, “иллат ва касалликдан халос бўлишга” олиб келади [4:213-217].

Ғаззолий даврида энг катта таъсир кучига эга бўлган диний-фалсафий оқимлардан бири исмоилий-ботинийлар мактаби ҳисобланади. Уларнинг суннийлардан фарқ қиладиган жиҳати имомлик концепциясидир, яъни уларнинг таълимотига кўра, мусулмонлар жамоаси имом орқали бошқарилиши лозим. Имом ботинийларда диний, маънавий ва дунёвий ҳокимиятнинг бош етакчиси ҳисобланади.

Исломий мактаб ва оқимларни тадқиқ қилган олим Абулфатх Муҳаммад ибн Абдулкарим Шаҳристоний (1075-1153) шиаларни имомни мукаддаслаштиришда айблаб, шундай ёзади: “Бу ўз имомларига нисбатан ҳадларидан шунчалик ошардиларки, уларни (имомларни) табиий ҳол чегарасидан чиқариб, улар ҳақида илоҳийлик тушунчалари билан ҳукм қиладилар. Баъзан имомлардан бирортасини Худо билан таққослардилар, баъзан Худони одамлар билан солиштирдилар, бунда бир-бирига зид икки ҳолатга – (инсонни) юксалтириш ва (Худони) кичрайтиришга тушардилар” [7:153].

Али р.а.нинг авлодлари кўпайган сари шиалар орасида имомликнинг вориси кимлиги тўғрисидаги ихтилофлар кучая борди. Шиалар орасида еттинчи имом деб тан олинган ва Исмоил номи билан боғлиқ исмоилийлар кучайди. Исмоил бу вақтга бориб дунёдан ўтганига қарамай, унинг тириклиги ва яшириниб юрганлиги тўғрисида афсона тарқалди. Бу нарса “яширин имом” ҳақидаги қарашнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бу имом одамларга кўринмай, фақат танланган даъватчиларга кўринади ва улар орқали таълимотини очади деган овоза тарқалди.

Яширин имом ҳақидаги концепция бора-бора исмоилийликнинг эзотерик таълимотга, уларнинг жамоаси эса иерархик тамойилдаги ёпиқ сектага айланишига сабаб бўлди. Ундаги ҳар бир босқич бошқасидан сир, яъни махфийлик тамойили воситасида ажратилганди. Юқорига кўтарилган сари аъзога яширин махфий илмнинг бир қисми, аниғи сир очиларди. Кейинги босқич илмига эга бўлиш учун бунга эътиқод талаб қилинадиган барча вазифаларни кам-кўстсиз бажариш, бор кучни сарфлаш лозим эди. Исмоилийлар таълимотининг шу жиҳати муҳим аҳамият касб этарди, у аъзодан нафақат диний қоидаларга амал қилишни, балки Аллоҳни таниш ва унга эришишга фаол интилишни талаб қиларди.

Имомнинг илмини ифодаладиган аллегория мавжуд бўлиб, унда имом тубида маржонлар яширинган денгизга ўхшатилади. Ушбу маржонлар, яъни илм имомнинг ёрдамчилари ёрдамида етказилади. Маржон изловчилар машаққат ва қийинчиликлардан ўтишлари, ушбу маржонларни топиш учун риёзат чекишлари зарур. Исмоилийларнинг суннийлардан фарқли ўлароқ бу ғоясида билимни эгаллашга ҳаракат қилиш, интилиш лозимлиги асос сифатида ётади, бу ўз навбатида илм концепциясининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Яширинган имом концепцияси билан эзотерия ва экзотерия, яъни ботиний ва фақат бунга дохил бўлган ҳамда аниқ ва кўпчилик учун очик илм каби тушунчалар боғлиқ. Шу туфайли исмоилийларни кўпинча ботинийлар, яъни яширин билим тарафдорлари деб атаганлар.

Исмоилийлар аввалида ислом ичидаги яширин ташкилот бўлган, чунки Аббосийлар халифалиги даврида (749-1258) улар таъкибга учраган. Хусусан, уларнинг ижтимоий тенглик ва адолат ўрнатиш ғояси билан чиққан қарматларнинг диний-сиёсий ҳаракати билан боғлиқлиги бор эди. 899 йилда Баҳрайнда ташкил топган мустақил давлат XI асргача яшаб, Аббосийлар халифалигини титратган. Шунинг учун қарматларнинг эзотерик доктринасини ривожлантирган исмоилийлар халифа ҳокимиятининг душманлари саналганлар. Шунга қарамай исмоилийларнинг диний ва фалсафий қарашлари олимлар ва файласуфлар орасида ўз тарафдорларига эга бўлган. Кўпгина мўътазилийлар диний эътиқодига кўра исмоилийларга мансуб бўлганлар. Ўз навбатида мутакаллимларнинг таълимоти исмоилийларнинг фалсафий концепцияларини ишлаб чиқишда таъсир кўрсатган.

Кўпчилик ислом дини тадқиқотчилари қарматларнинг фалсафий-диний қарашларида “Ихвон ус-сафо” (Софлик биродарлари) мактаби фалсафий ғояларининг таъсирини кўрадилар. “Софлик биродарлари” ўрта аср қомусий олимлари бўлиб, уларнинг рисолаларида исмоилийлик таъсири кўзга ташланади. Улар ўз қомусларида инсонни олий эзотерик билимга эришиши учун тайёрлашни баён қилганлар. Бу билим барча илоҳий динлар таълимотидан афзал бўлиб, у Аббосийлар давлатида акс этган “зулм давлати”нинг ўрнига келиши керак бўлган фаровон ва эзгу жамиятни тузишга йўналтирилган эди. Шаҳристоний шундай ёзади: “Шиалар орасида мўътазилийлик ҳам мустаҳкамланди, улар мўътазилийларнинг ақлга яқинлиги ва антропоморфизм ҳамда тажсим (Худога жисм нисбат қилиниши)дан узоқлигини кўргач унга қўшилдилар” [7:153].

Мўътазилийлар каби исмоилийлар ҳам ақл-идрок ва рационал билишга катта эътибор қаратадилар ва худди улардек инкор этиш теологияси тарафдорлари бўлиб, улар Худони тавсифлашда антропоморфизмга қарши эдилар. Исмоилийликнинг йирик файласуфи Ҳамидиддин Абулҳасан ал-Кирмоний (996-1021) “Роҳат ул-ақл” (Ақл ҳаловати) асарининг бир бобини “Тавҳид, мактов, тасбеҳ ва

тасдиқнинг энг тўғри ифодаси Аллоҳ таоло сифатларида мавжуд бўлган нарсаларни рад этиш ва уларни Унга мансуб этмасликдан ташкил топганлиги тўғрисида” деб номлаган [3:68]. Мўътазилийлардан фарқли равишда исмоилийлар Худонинг борлиқ сифатини ҳам инкор қилганлар. Улар Худо ҳақида бирор нарса деб бўлмаслиги, у фақат бошланғич нуқта, ибтидолигини таъкидлаганлар. Шаҳристоний исмоилийлар ҳақида: “Яратувчи тўғрисида улар у мавжуд эмас, йўқ ҳам эмас, биладиган ҳам, билмайдиган ҳам эмас, қудратли ҳам, заиф ҳам эмас дердилар. Худди шундай барча илоҳий сифатларга нисбатан ҳам шундай эди” деб ёзади. Шубҳасиз, исмоилийлар наздидаги тавҳид Қуръондаги тавҳидга тескари эди. Қуръонда Аллоҳ антропоморфик сифатлардан холи эмасди: Аллоҳ қудрат соҳиби, эшитувчи, буюк, билувчи, ҳикматли ва ҳ.к. Исмоилийлар нуқтаи назарига кўра ушбу сифатларнинг барчаси, яъни билувчи, эшитувчи, буюк, раҳмдил ва шу кабилар моҳиятан инсонга хос сифатлардир. Бу сифатлар эса Яратувчига хос эмас.

Мўътазилийлар “Худога бошланғич сифатларни бериш уни мутлақ ваҳдониятдан маҳрум қилади”, деган ғояни илгари сурган ҳолда, улар Қуръонга таяниб, яъни “Аллоҳга ширк келтирмаслик” ғоясидан келиб чиқиб, илоҳий сифатларни ҳам Худога шерикчилик нисбат бериш деб ҳисоблаганлар. Исмоилий файласуф Абу Ёқуб Сижистоний (ваф. 917 й.) шундай ёзади: “Агар сифатларни азалий ва Яратувчи билан бирламчи деб ҳисобласак, ушбу сифатлар туридан бўлган барча нарсани азалий ва яратувчиси йўқ деб ҳисоблаш зарур бўлади. Аллоҳнинг сифатлари азалий бўлгани учун, унинг иккиламчилигини тан олиш бирлигини инкор қилиш бўлади. Агар Худонинг сифатларини яратилган деб ҳисобласак, унда Яратувчи ва махлуқотлар бир нарса деган бўламиз. Бинобарин, икки ҳолатда ҳам ё Аллоҳнинг ягоналиги ёлғон ёки ундан сифатларни олиб ташлашга тўғри келади. Шундай қилиб, Худонинг мавҳум бирлиги қолиши учун сифатларни олиб ташлаш зарур ҳисобланади”. Шунинг учун Яратувчига борлиқ деган тушунчани ҳам нисбат беришнинг имкони қолмайди.

Кирмоний Худонинг мавжудмаслиги мумкин эмас, чунки агар у ҳеч нарса бўлганида эди, барча мавжуд нарсалар ҳам ҳеч нима бўларди, мавжудлик бор экан, Худонинг йўклиги ҳам мумкин эмасдир, деб ёзади. Шу билан Худо нимадир бўлиши ҳам имконсиз. У шундай фикр юритади: “Ахир нимадир шунинг учун ҳам бир нарсадир, ундан олдин уни нимадирга айлантирган нарса мавжуддир” [9:51]. Худо бирор нарсага эҳтиёж сезмайди ва унинг борлиги, вужуди бўлиши ҳам мумкин эмас. Кирмоний фикрини давом эттириб, Худо субстанция бўлолмайди, чунки бу ҳолда унда субстанциядан ажралмас қисмлар, кўплик (касрат), бўлинишлар ҳосил бўларди, деган хулосага келади. Аммо Худо аъроз, яъни акциденция ҳам бўлолмайди, чунки акциденция субстанцияга (жавҳарга) таяниши лозим, бу эса Худога нисбатан асоссиздир. Бу Худонинг нимадир эмаслигини яна исботлайди. Худди шундай Худо шакл ва материя ҳам бўлолмайди. Шундай бўлсада, барча сифатлардан айрилган вужуд исмоилийлар метафизикасида Яратувчи дейилади. Бирок, ушбу Яратувчи ўзига хос: у ҳақда ҳеч ким билмайди ва ҳеч нима айтолмайди, хатто у мавжудми ёки йўқми номаълум. У бошланғич нуқта, барча нарсанинг боши, аммо ижодкорлик ибтидоси сифатида эмас, Яратувчи дейилса-да, исмоилийларга кўра ҳақиқий ижодкорлик ибтидоси Олам ақли ва Олам руҳи ҳисобланади. Айнан уларнинг ўзаро боғлиқлиги бутун олам тузилишини бошлаб беради.

Худо Олам ақлини яратган ва у барча илоҳий сифатлар соҳибидир. У эса ўз навбатида Олам руҳини вужудга келтиради ва кейинчалик шу руҳ барча мавжудот мавжудлигини белгилаб беради. Олам руҳидан еттита гумбаз – сфера чиқади; улардан эса тўрт оддий унсур: намлик, куруклик, иссиқлик ва совуқлик пайдо бўлади, улардан эса тўртта унсур – сув, ер, олов ва ҳаво вужудга келади. Шундан сўнг ушбу унсурлардан бутун Ердаги нарсалар: минераллар, ўсимликлар, жонзотлар ва инсон пайдо бўлади. Исмоилийларнинг биринчи файласуфи Муҳаммад ибн Аҳмад Насафийнинг (942 йилда қатл қилинган) бизгача етиб келмаган “Китоб ал-маҳсул” асарида баён қилинган космогоник назарияси шундай бўлган [3:70].

Исмоилийларнинг қарашлари неоплатонистларнинг қарашларига ўхшаш бўлиб, ҳар бир назариётчи ва файласуфнинг ўз ғояси бор эди. Баъзан Олам ақли ва Олам руҳидан кейин эманация босқичи сифатида бирламчи материя келарди. Бу пассив субстанция ўзида Олам ақлини акс эттириб, сайёраларни, ерни ва ҳаётни яратади. Исмоилийлар рақамларга сирли, мистик маъно бағишлаганлар. Еттита эманацион босқич мавжуд бўлиб, улар – Худо, Олам ақли, Олам руҳи, бирламчи материя, макон, замон ва комил инсон. Ушбу эманацион босқичларга еттита пайғамбарлик даврлари мувофиқ келади. Ҳар бир пайғамбарлик даври етти имом билан белгиланади. Еттинчи имом ҳар бир даврнинг пайғамбари бўлади. Бунда исмоилийлар еттинчи имомдан бошланишларини инобатга олиш лозим. Фақат, Кирмонийда юқоридаги етти сонидан фарқли равишда ўнта ақл тўғрисидаги фикр мавжуд.

Кирмонийнинг “Ақл ҳаловати” асарида келтирилган рамзийлик ва еттига бўлинишни эътиборга олмасак, айтиш мумкинки, файласуф “комил бўлмаган инсон камолотга эришиш учун босиб ўтиши керак бўлган йўлни очиклаб, кўрсатиб беради. Бу комиллик мавжудликнинг биринчи ибтидоси – Биринчи Ақлни фарқлашга ёрдам бериб, боқий роҳат ва ҳаловатда намоён бўлади” [9:11]. Инсоният тарихи буюк давр бўлиб, “солиҳлар руҳи ягона бирликка қўшилиб, метафизик оламда ўзига хос мавжудликни – тўлиқ Биринчи Ақлга ўхшаган нарсани ташкил қилади... Тарихий жараён шу зайлда муҳим космик аҳамият касб этиб, Универсумнинг барча онтологик тузилмаларининг бутунлигини таъминлашда асосий ролни ўйнайди” [9:15].

Агар исмоилийлик фалсафасига умумий тавсиф берсак, уни рационализм ва иррационализмни ўзида бирлаштира олган таълимот деб айтишимиз мумкин. Иррационаллик бирламчи таълимотда, яъни Худо ва унинг махлуқи Олам ақли ҳақидаги таълимотда кўринади. Исмоилийлар наздида Аллоҳ шундай тавсифланади: “Биз айтамызки, Парвардигор ўзининг буюк жалолати сабабидан парда билан тўсилгандек яшириндир... У кўриш мумкин бўлган назардан яширинган куёш каби уларнинг устида кўтарилгандир” [9:54-55].

Сўфийлар эса Аллоҳни охиригача англаб бўлмасада, бироқ инсон унга яқинлаша олади, Худо ҳақида нимадир айтиш қийин, лекин уни қалб билан ҳис қилса бўлади деб ҳисоблайдилар. Тасаввуф таълимотига кўра Аллоҳ оламда, ашёларда акс этади, у дунёга имманентдир. Аллоҳнинг жамоли ва буюклигини инсон бу дунё ва ундаги нарсалар орқали мушоҳада қилади. Шу билан бирга бу нарсалар Худонинг ҳақиқий образини хиралаштиради, асл моҳиятини тўсиб қўяди, Аллоҳ ўз яратикларининг кўплиги ортида яширинади. Исмоилийларда эса Худо оламгача, махлуқотларгача етиб бормади, у ҳеч нима билан бирлашмаган ва уни умуман кўриб ҳам, билиб ҳам ва англаб ҳам бўлмайди. “Ақл ва ҳис Уни билолмайди... Чунки Унинг ўзи Удир, сукунат муҳрини оғизларга босади, тилларни кишанлайди.. Уни бирон нарса билан таърифлашнинг иложи йўқдир” [8:230]. Худони ақл ва ҳис билан англашнинг, тушунишнинг имкони йўқ. Аллоҳнинг Олам ақлини қандай қилиб ва нима учун вужудга келтириши, нима учун унда азалий ироданинг пайдо бўлишига ҳам исмоилийлар жавоб бермайдилар. Булар ҳам сир бўлиб, борлиқнинг ботиний маъноси ҳисобланади.

ХУЛОСА

Юқорида келтирилган фикрлар исмоилийлар фалсафасининг ислом эътиқоди билан мос келмаслигини кўрсатади. Шунинг учун Ғаззолий исмоилийларга эътирози ва раддиялар ёзиши тасодиф эмасди. Файласуфнинг ғоялари ҳозирда ҳам мусулмон жамиятининг ижтимоий-сиёсий соҳаларини ислоҳ қилишга ҳаракат қилаётган замонавий мусулмон мутафаккирлари орасида ўз аксини топмоқда. Демак, асрлар оша ҳам Ғаззолийнинг тасаввуфий-ахлоқий қарашлари ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ғаззолий ўз асарлари билан тасаввуфни суннийлик доирасидаги калом илми билан тенг ҳуқуқли таълимотга айлантира олган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Макдиси Дж. Суннитское возрождение // Мусульманский мир, 950-1150. М., 1981.
2. Тримингэм Дж.С. Суфийские Ордены в исламе. Пер с англ. А.А.Ставиской, под редакцией и с предисл. О.Ф. Акимушкина. – М.: Наука. ГРВЛ, 1989. – 328 с.
3. аль-Газали. Избавляющий от заблуждения // С.Н.Григорян. Из истории фи-лософии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. Москва, 1960.
4. Абу Хамид аль-Газали. Воскрешение наук о вере (Ихйа улум ад-дин). Избранные главы / Пер. с араб., исслед. и коммент. В.В.Наумкина. – Москва, 1980.
5. Ал-Ғаззолий. Ал-Мунқиз мин аз-залол. – Қоҳира: Нашр мавқӣ ал-фалсафа ал-исломия, 2002.
6. Фролова Е.А. Арабская философия: Прошлое и настоящее. – Москва: Языки славянских культур, 2010.
7. Мухаммад ибн Абд ал-Карим аш-Шахрагани. Книга о религиях и сектах (Китаб ал-милал ва-н-нихал). Часть 1. Ислам / Перевод с арабского, введение и комментарий С. М. Прозорова. Москва, 1984.
8. Хамид ад-Дин аль-Кирмани. Успокоение разума / Пер. с араб. А.В.Смирнова. “Ладомир”, – Москва, 1995.